

XV.

DEVA-PARIVARTO NĀMA PAṄCADAŚAH

atha khalv āyuṣmān Subhūtir Bhagavantam etad avocat|
ādikarmikenā Bhagavan bodhisattvena mahāsattvena katham
prajñāpāramitāyām sthātavyam katham śikṣitavyam || 5

evam ukte Bhagavān āyuṣmantam Subhūtim etad avocat|
iha Subhūte ādikārmikenā bodhisattvena mahāsattvena pra-
jñāpāramitāyām śikṣitukāmena kalyāṇa-mitrāṇi sevitavyāni
bhaktavyāni paryupāsitavyāni| yāny enam prajñāpāramitāyām
avavadiṣyanty anuśāsiṣyanti yāni cāsmai prajñāpāramitāyā
artham upadekṣyānti tāny eva cāsyā Subhūte bodhisattvasya
mahāsattvasya kalyāṇa-mitrāṇi veditavyāni|| evam cāsmai
prajñāpāramitāyā artham upadekṣyānti| ehi tvam kula-putra
dāna-pāramitāyām yogam āpadyasva evam śīla-pāramitāyām
kṣanti-pāramitāyām vīrya-pāramitāyām dhyāna-pāramitāyām 15
prajñārāramitāyām yogam āpadyasva yad-yad eva tvam kula-
putra dānam dadāsi tat sarvam anuttarāyām samyaksambodhau
pariṇāmaya mā ca tvam kula-putrānuttarām samyaksambodhim
rūpataḥ parāṁṛksah evam mā vedanāto mā samjñāto mā 20
sam-skarebhyo mā ca tvam kula-putrānuttarām samyaksam-
bodhim vijñānataḥ parāṁṛksah|| tat kasya hetoh| aparāṁṛṣṭā
hi kula-putra sarvajñatā|| evam yad-yad eva tvam kula-putra
śilam rakṣasi peyālam yad-yad eva tvam kula-putra kṣāntyā
sampādayasi yad-yad eva tvam kula-putra vīryam ārabhase 25
yad-yad eva tvam kula-putra dhyānam samāpadyase yad-
ya(293)d eva tvam kula-putra prajñāyām parijayam karoṣi tat
sarvam anuttarāyām samyaksambodhau pariṇāmaya mā ca

tvam kula-putrānuttarām samyaksambodhiṁ rūpataḥ parā-
 mṛksaḥ evam mā vedanato mā samjñāto mā samskārebhyo mā
 ca tvam kula-putrānuttarām samyaksambodhiṁ vijñānataḥ
 parāmṛksaḥ | tat kasya hetoh | aparāmr̄ṣṭā hi kula-putra
 5 sarvajñatā || mā ca tvam kula-putra śrāvaka-bhūmau vā pra-
 tyekabuddha-bhūmau vā sprhām kārsir iti || evam hi Subhūte
 ādikarmiko bodhisattvo mahāsattvo 'nupūrveṇa kalyāṇa-mitraiḥ
 prajñāpāramitāyām avatārayitavyaḥ ||

anāsvāda-višeṣam caturtha-kṣaṇa-saṃgrhītām nirdiśānā āha : ādikarmike=

10 nēty-ādi.

tatra kāyena vācā parivār'ādi-pradānena e' ārādhanād yathāsaṃkhyam sevita=

vyāni bhaktavyāni paryupāsitavyānīti yojyam. yogam āpadyasvēti deya-dāyaka-

pratigrāhak'ādy-anupalambha-yogena pratipattiparo bhava. mā rūpataḥ parā-

15 mṛksa iti mā rūp'ādy-abhiniveśa-yogena grahīr ity arthaḥ. tathāiva tat kasya

hetor ity āśaiky' āha: aparāmr̄ṣṭā hīty-ādi. tattvato 'nutpāda-rūpatvāt sarv'ā-

kārajanātā na kenacit prakāreṇa pratyavamarśāṇīyā.¹ peyālam iti tat sarvam

anuttarāyām ity-ādi yāvat kula-putra sarvajñatēty ayam granthah sīl'ādi-pāra-

mitā-catuṣṭaye 'tideśāṇīyah. anupūrveṇēti ādāv ātm'ādi-nirākaraṇena bāhye

'rthe pratiṣṭhāpya, paścāt kalpita²-paratantra-pariniṣpanna-svabhāva-[Tib. 217]

20 ka(P. 164^a)thanena traidhātuka-citta-mātrāvagame niyojya, tad-anu samyag-

artha-kriyāsu yogyam ayogyam³ tathyātathya-bhedena saṃvṛti-satya-dvayam

avicārākaramya⁴-pūrva-pūrva⁵-svakāraṇādhinām nirdiśya, tathya-saṃvṛtau

sthitvā yathādarśanām māyā-puruṣenēva dān'ādy ācaritavyam, paramārthato

'nutpādaś ca bhāvayitavyaḥ. ity evam krameṇa prajñāpāramitāyām avatāra-

25 yitavyaḥ.

tad evam ṣoḍaśa-prakāram višeṣa-lakṣaṇam āveditām, yena śrāvak'ādi-mā-
 rgebhyo bodhisattv'ādīnām mārgajñat'ādi⁶-dvaye višeṣa-mārgo viśisyate. atas

teṣām yathōkta-višeṣa-vikal⁷ 'bhijñ'ādy-utpādana-lakṣaṇatvena sugamatvān

1. praty evam adarśāṇīyā P. 2. kun-brtags-pa=parik° 3. °gya C. 4. °ra-
 myam C, ma-brtags-na ūams dgaḥ-ba tsam-du. 5. om. C. 6. °tā hi P. 7. vikalpo
 PC. bral-ba.

nôktah.

tathā cōktam :

acintyātulyate^{I.II} meya-saṃkhyeya¹-samatikramau^{III.IV}
 sarvārya-saṃgraho^V vijñā-vedyāsādhāraṇajñāte^{VI.VII} || (24) 5
 kṣiprajñānyūnapūrṇatve^{VIII.IX} pratipat-samudāgama^{X.XI}
 ālambanam^{XII} ca sādhāram^{XIII} sākalyam^{XIV} samparigrahaḥ^{XV} || (25)
 anāsvādaś^{XVI} ca vijñeyo viśeṣaḥ ṣoḍaśātmakah
 viśeṣa-mārgo mārgebhyo yenānyebhyo viśiṣyate|| iti. (26)

Subhūtir āha | duṣkara-kārakā Bhagavan bodhisattvā
 mahāsattvā ye 'nuttarām samyaksambodhim abhisambodhūm
 samprasthitāḥ || evamrūpam dānam āgamyāvamrūpam śīlam
 evamrūpam kṣāntim evamrūpam vīryam evamrūpam dhyānam
 evamrūpam prajñām āgamyā svādhīne 'pi parinirvāṇe nēcchanti
 parinirvātum api tu parama-duḥkhitam sattva-dhātum abhi-
 samikṣyānuttarām samyaksambodhim abhisambodhu-kāmāḥ 15
 samsārām nōtrasyanti ||

evam ukte Bhagavān āyuṣmantam Subhūtim etad avocat |
 evam etat Subhūte evam etat | duṣkara-kārakāḥ Subhūte
 bodhisattvā mahāsattvā ye loka-hitāya samprasthitā loka-sukhāya
 lokānukampāyai samprasthitāḥ | 20

viśeṣa-lakṣaṇenāvacchinnānām² kiṁ kāritram iti kāritra-lakṣaṇam vakta-
 vyam. tatra hita-sukha-kāritre nirdiśann³ āha : duṣkara-kārakā Bhagavann
 ity-ādi. evamrūpam iti buddhatva-niṣpādakam avikalpaṁ kāraṇam ity arthāḥ.

tatrānāgata-tadātva-sukhōpasamhārābhīprāyeṇa hitāya sukhāyēti dvayam
 uktam. etac ca dvayam anukampayā syād ity āha : lokā[Tib. 218^a]nukampāyai 25
 samprasthitā iti.

lokasya trāṇam bhaviṣyāmo lokasya śaraṇam bhaviṣyāmo
 lokasya layanam bhaviṣyāmo lokasya parāyaṇam bhaviṣyāmo

1. °khyayoh T. 2. °nenānav° C. 3. °rdeś° C, nidaś° P. bstan-pa

lokasya dvīpā bhaviṣyāmo lokasy' ālokā bhaviṣyāmo lokasya
parināyakā bhaviṣyāmo 'nuttarāṁ samyaksambodhim abhisam-
budhya lokasya gatir bhaviṣyāma ity evamrūpam anuttarāyāṁ
samyaksambodhau vīryam ārabhyante ||

5 trāṇ'ādi-kāritra-pratipādanāyōddeśam āha *lokasya trāṇam bhaviṣyāma* ity-
ādinā.

10 katham ca Subhūte bodhisattvā (294) mahāsattvā anuttarāṁ samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya trāṇam bhavanti | yāni tāni Subhūte samsārāvacarāṇi duḥkhāni, loka-
sya tata enāṁ trāyante teṣāṁ duḥkhānāṁ ^{delving to} prahāṇāya vyāya-
chante vīryam ārabhyante || evam hi Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarāṁ samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya trāṇam bhavanti ||

tatra trāṇa-kāritram nirdiśann āha : *katham ca Subhūta* [P.164b] ity-ādi.
15 tatra *vyāyacchante vīryam ārabhanta* iti prayogāsamtuṣṭi¹-vīryābhāyāṁ yathā-
kramām yojyām. *trāṇam bhavantīti* avipāka-dharmatāyāṁ sthāpanāt.

20 katham ca Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarāṁ samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya śaraṇām bhavanti | ye Subhūte sattvā jāti-dharmino jarā-dharmino vyādhi-dharmino maraṇa-dharmināḥ śoka-parideva-duḥkha-
daurmanasyōpāyāsa-dharmināḥ sattvās tān sarvān jāti-jarā-
vyādhi-maraṇa-śoka-parideva-duḥkha-daurmanasyōpāyāsebhyaḥ parimocayanti || evam hi Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarāṁ samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya
25 śaraṇām bhavanti ||

śaraṇa-kāritram vaktum āha : *katham cēty-ādi. tatra : jātir abhūtvā-*

1. °ga-s° PC. sbyor-ba dañ chog-mi śes-pa.

bhāvah. jarā purāṇībhāvah. vyādhīr asvāsthyam. marañam pūrvva-karmā= kṣipta-nikāya-parityāgah. śoko vaimanasyam. paridevah priya-guṇānusmarana- sahitam krandanam. duḥkham kāyikam aśātam veditam. daurmanasyam caita= sikam pūrvavat. upāyāso bhārōdvahan'ādi. śaraṇam iti ātyantika¹-hitōpasam= hārārthena.

5

katham ca Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya layanam bhavanti | yat Subhūte tathāgatā arhantah samyaksam= buddhāḥ sattvebhyo 'ślesāya dharmam deśayanti || evam hi Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya layanam bhavanti ||

10

layana-kāritram nirdiśann āha : katham cēty-ādi. aśleśāyēti rūp'ādy- anutpādāya. layanam iti duḥkha-hetu-nivartanārthena.

Subhūtir āha | katham Bhagavann aśleśo bhavati ||

Bhagavān āha | yaḥ Subhūte rūpasyāsambandhāḥ sa rūpasyāśleśah | yo rūpasyāśleśah sa rūpasyāsambandhāḥ | yo rūpasyāsambandhāḥ sa rūpasyānuptpādo 'nirodhāḥ | yo rūpa= syānuptpādo 'nirodhāḥ sa rūpasyāśleśah | yo rūpasyāśleśo 'yam rūpasyāsambandho 'yam rūpasyāśleśah | evam vedanāyāḥ sam= jñāyāḥ saṃskārāṇām yaḥ Subhūte vijñānasyāsambandhāḥ sa vijñānasyā(295)śleśah | yo vijñānasyāśleśah sa vijñānasyā= sambandhāḥ | yo vijñānasyāsambandhāḥ sa vijñānasyānuptpādo 'nirodhāḥ | yo vijñānasyānuptpādo 'nirodhāḥ sa vijñānasyā= śleśah | yo vijñānasyāśleśo 'yam vijñānasyāsambandho 'yam vijñānasyāśleśah | evam hi Subhūte sarva-dharma asaṃśliṣṭā asambaddhā iti jñāna-darśanād aśleśo bhavati || evam hi Su= bhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim

15

20

25

1. atyantika C, āntika P. gtan-du.

abhisambuddhāḥ santo lokasya layanam bhavanti ||

aśleśārtham eva spaṣṭayann āha : *katham Bhagavann aśleṣa* ity-ādi.

jñāna-darśanād iti asmin prasaṅge yathā-nirdiṣṭārtha-sāksātkaraṇam jñāna-darśanam.

5   *katham ca Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya parāyaṇam bhavanti |* *yat Subhūte rūpasya pāram na tad rūpam |*

parāyaṇa-kāritram pratipādayann āha : katham ca Subhūta ity-ādi. *yat Subhūte rūpasya pāram na tad rūpam iti prakarṣa-gamanārthena rūpasya yat pāram anutpādo niḥsvabhāvatā na tad rūpam bhavatīti samvṛtyā.*

10   *yathā ca Subhūte pāram tathā rūpam | evam vedanā samjñā samskārā* *yat Subhūte vijñānasya pāram na tad vijñānam |* *yathā ca Subhūte pāram tathā vijñānam |* *yathā ca Subhūte rūpam evam vedanā samjñā samskārā vijñānam pāram tathā sarva-dharmāḥ ||*

15   *Subhūtir āha | yadi Bhagavan yathā rūpam evam vedanā samjñā samskārā vijñānam pāram tathā sarva-dharmāḥ |* *nanu Bhagavan bodhisattvair mahāsattvair abhisambuddhā eva⁽¹⁾ bhavanti sarva-dharmāḥ ||*

20   [Tib. 218^b] paramārthataḥ punar *yathā pāram* śūnyatā *tathā rūpam.*

dharmadhātu-vinirmukto yasmād dharmo na vidyate |
ity āha : yathā ca Subhūte pāram tathā rūpam iti. abhisambuddhā evēti idānīm api śūnyatā-rūpatvād buddhatvāvasthāyām ivādhigatāḥ sarva-dharmāś tasmād etat sūtrābhīyogo vyartha iti bhāvah.

25   *tat kasya hetoh | na hy atra Bhagavan kaścid vikalpaḥ |*
Bhagavān āha | evam etat Subhūte evam etat | *yat tat*

(1) evam iti ga° gha°

pāram na tatra kaścid vikalpaḥ | avikalpatvāt Subhūte bodhi-
sattvair mahāsattvair abhisambuddhā eva⁽¹⁾ bhavanti sarva-
darmāḥ |

bhrānty-ātmaka-vikalpa-sadbhāvāt katham abhisambuddhā iti *tat kasya hetor*
ity āśān(P.165^a)ky' āha : *na hy atrēty-ādi.* vikalpasyānuptpāda-rūpatvād rūp'ādi- 5
pāre *vikalpo nāīvāstīty arthāḥ.*

abhisambuddhā eva bhavanti sarva-dharmā iti tattvata evēti śesāḥ. sāmṛtyā
punar anādikālīna-samāropāpanayanāya sūtrābhīyogāḥ saphalo bhaved iti
bhāvah.

idam api Subhūte parama-duṣkaram bodhisattvānāṁ mahā- 10
sattvānāṁ ya evam ca sarva-dharmān upanidhyāyanti na ca
sākṣātkurvanti (296) na cāvalīyante evam asmābhir ete dharmā
abhisambodhavyāḥ | evam cānuttarāṁ samyaksambodhim
abhisambudhyānān dharmān deśayisyāmaḥ prakāśayisyāma ity
upanidhyāyanti || evam hi Subhūte bodhisattvā mahāsattvā 15
anuttarāṁ samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya
parāyanāṁ bhavanti ||

sāmṛty-adhigamam ev' āvedayann āha : *idam apīty-ādi.* bahuśo bahudhōpā-
yām bhāvayanty *upanidhyāyanti,* *na ca sākṣātkurvantidam* parama-duḥkaram
sahasā kartum aśakyām², *na cāvalīyante dān'ādi-pāramitā-pūraṇe ca kausīdyām* 20
na pratipadyante. ete dharmā iti prakṛti-parinirvṛtatv'ādi³-lakṣaṇāḥ. *parāya-*
ṇām bhavantīti dharma-deśanayā samsāra-nirvāṇa-samatōpasampādanārthena trā-
tāro bhavanti.

kathām ca Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarāṁ
samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya dvīpā bha- 25
vanti | tad-yathā 'pi nāma Subhūte ye pradeśā udaka-pari-

(1) evam iti ga° gha°|

1. °ttvata iti P. 2. °ktam T. 3. parinirvvitatv° C, pranirvitatv° P.

cchinnā bhavanti nadiṣu vā mahōdadhiṣu vā tā ucyante dvīpā
 iti | evam eva Subhūte pūrvāntāparānta-paricchinnam rūpam
 evam vedanā samjñā saṃskārā evam eva Subhūte pūrvāntā-
 parānta-paricchinnam vijñānam | etena Subhūte paricchedena
 5 sarva-dharmāḥ pūrvāntāparānta-paricchinnāḥ | yaś ca Subhūte
 sarva-dharmāṇam pariccheda etac chāntam etat prañitam etat
 parinirvāṇam etad yathāvad etad aviparītam || evam khalu
 Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim
 abhisambuddhāḥ santo lokasya dvīpā bhavanti ||

10 dvīpa-kāritram vaktum āha : *katham ca Subhūta ity-ādi. udaka-paricchinnā*
 iti jala-madhye sthitāḥ [Tib. 219^a] sthala-bhāgāḥ. *pūrvāntāparānta-paricchinnam*
rūpam iti *pūrvānto* hetur *aparāntam* kāryam. tābhyaṁ *paricchinnam* tan-ma-
 dhya-varti māyōpama-svarūpam.¹ etena Subhūte paricchedenēti tattvato 'nutpā-
 dena.² etac chāntam ity-ādi-pada-pañcakena prayoga-darśana-bhāvanā'śaikṣa-
 15 višeṣa-mārgesu yathākramam mārga-satyam āveditam. *lokasya dvīpā bhavantīti*
 udaka-parikṣipta-sthala-sādharmyeṇa pūrvāntāparānta-paricchinna-sarva-dha-
 rmādhigamāt tṛṣṇā-ksaya-virāga-nirodha-nirvāṇa-daiśikatvena sva-parārthādhiga-
 mādhāra-bhāvōpasam̄hārād āśrayaṇīyā bhavanti.

20 *katham ca Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām*
 samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasy' ālokā bha-
 vanti | iha Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samya-
 ksambodhim abhisambuddhāḥ santo dīrgharātram avidyā'ṇda-
 kośa-pāṭala-paryavanaddhānām sattvānām tamo'bhibhūtānām
 prajñayā 'vabhāsayantah sarvājñāna-tamo'ndhakāram vidhu-
 25 nvanti || evam khalu Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām
 samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasy' ālokā bha-
 vanti ||

1. rūp° C. no-boḥo. 2. 'nup° P.

katham cēty-ādi āloka-kāritram punah sāloka-ratna-dvīpa-sādharmyeṇā=vi(P.165^b)dyā'ndhakāra-kṣayasya tṛṣṇ'ādi-kṣayāntarbhāvena dvīpa-kāritram eva. pṛthak-karaṇam tu jñān'ālokasyājñāna-kṣaye prādhanyād iti veditavyam. a=vidyā'ñḍēty-ādi arīdyāvāñḍa-kośa-paṭalam¹ grāhya-grāhak'ākār'ādi-pratibhāsaḥ. tena paryavanaddhānām samantād bāhyenājñānenā yuktānām sattvānām tamo-⁵ 'bhībhūtānām āntareñāvidyā-vāsanā-bijenābhībhūtānām sarvājñāna-tamo'ndhakā=ram bāhyābhyantram ajñānam vidhunvānty apanayantīti sambandhaḥ. kim kurvānā ity āha : *prajñayā 'vabhāsayanta* iti jñān'ālokam kurvānā ity arthaḥ.

katham ca Subhūte bodhisattvā (297) mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya pariṇāyakā bhavanti | iha Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo rūpasya prakṛty-anutpādānirodhyāya dharmam deśayanti | evam vedanāyāḥ samjñāyāḥ samskārānām vijñānasya prakṛty-anutpādānirodhāya dharmam deśayanti | pṛthagjana-dharmāṇām api prakṛty-a=utpādānirodhāya dharmam deśayanti | śrāvaka-dharmāṇām api prakṛty-anutpādānirodhāya dharmāṇām deśayanti | pratyeka=buddha-dharmāṇām api prakṛty-anutpādānirodhāya dharmam deśayanti | bodhisattva-dharmāṇām api prakṛty-anutpādā=nirodhāya dharmam deśayanti | buddha-dharmāṇām api pra=kṛty-anutpādānirodhāya dharmam deśayanti | sarva-dharmāṇām api prakṛty-anutpādānirodhāya dharmam deśayanti || evam khalu Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksam= bodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya pariṇāyakā bhavanti ||

pariṇāyaka-kāritram kathayann āha : *katham* ca Subhūta ity-ādi. *pariṇā=yakā bhavantīti rūp'ādi-sarva-dharmāṇām svabhāvenānūtpādā*[Tib. 219^b]nirodhāya dharma-prakāśanāt sārathi-bhāvena parārtha-pratipatty-upasam̄hārān nāyakāḥ.

katham ca Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām

1. °la P.

samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya gatir bhavanti |

anābhog'ādi-kāritra-trayārtham praśnayann āha: *kathām cēti-ādi. lokasya gatir bhavantīti trividha-kāritra-vyāpārōpasamhārād āśrayā bhavanti.*

5 iha Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyak-sambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasy' ākāśa-gatikām rūpam iti dharmām deśayanti | evam vedanā samjñā saṃskārā ākāśa-gatikām vijñānam iti dharmām deśayanti | evam eva Subhūte sarva-dharma ākāśa-gatikā anāgatikā agatikā ākāśa-samāḥ | yathā ākāśam anāgatam agatam akṛtam avikṛtam anabhisamṣkṛtam asthitam asamsthitam avyavasthitam anutpan-nam aniruddham ||

tatra sarvajñatā'dhikāra-dharma-daiśikatvenānābhoga-pravṛtta-sattvārthopasamhārād āśrayā bhavantīty anābhoga-kāritram tāvat kathayann āhā: *iha* 15 *Subhūta* ity-ādi. *ākāśa-gatikam* iti *ākāśa-niṣṭham*. etad eva kathayann āha: *yath' ākāśam* ity-ādi. tatra: *dravyābhāva-mātram ākāśam*. atītāt kālād āga-manābhāvād *anāgatam*. *anāgate ca¹ kāle gati-vaikalyād agatam*. kāraka-hetor saattvād *akṛtam*. *vināśa-hetu-virahād avikṛtam*. *sthāpaka-saṃskārānupapatter anabhisamṣkṛtam*. *kāla-traye* (P.166^a) *svabhāva-viyogād yathākramam asthitam*, 20 *asamsthitam*, *avyavasthitam*. ataś cānutpannam aniruddham.

evam eva Subhūte sarva-dharma anāgatā agatā akṛtā avikṛtā anabhisamṣkṛtā asthitā asamsthitā avyavasthitā anutpannā aniruddhā ākāśa-kalpatvād a(298)vikalpāḥ ||

upasamhārārtham āha: *evam eva Subhūta* ity-ādi. *ākāśa-kalpatvād a=* 25 *vikalpā* iti sva-tulyatvān nirvikalpāḥ.

tat kasya hetoh | yā Subhūte rūpasya śūnyatā na sā āga-

1. om. P.

cchati vā gacchati vā | evam vedanāyāḥ samjñāyāḥ sam-skārā-
nām yā Subhūte vijñānasya śūnyatā na sā āgacchati vā ga-
cchati vā || evam eva Subhūte yā sarva-dharmāṇām śūnyatā
na sā āgacchati vā gacchati vā ||

anāgatam ity-ādi nir-yuktikam iti *tat kasya hetor* ity āśaṅky' āha : yā 5
Subhūte rūpasatyēty-ādi. śūnyatā 'nutpāda-rūpatā.

tat kasya hetoh | śūnyatā-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās
te tāṁ gatim na vyativartante | ānimitta-gatikā⁽¹⁾ hi Subhūte
sarva-dharmās te tāṁ gatim na vyativartante | apraṇihita-
gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tāṁ gatim na vyativa- 10
rtante | anabhisam-skāra-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te
tāṁ gatim na vyativartante ||

yadi nāma tasyā¹ gaman'āgamanām² nāsti tathā 'pi rūp'ādīnām katham
na bhavatīti *tat kasya hetor* ity āśaṅky' āha : [Tib. 220^a] śūnyatā-gatikā hīty-
ādi. anutpāda³-svabhāvatvāt sarva-darmāḥ śūnyatādi-svabhāvāḥ. tatra : mā= 15
yōpamatvāc chūnyatā. sarva-nimitta-vigamād ānimittam. prārthanā-viśayāti-
krāntatvād apraṇhitam. gaganavat prakṛti-prabhāsvaratvād anabhisam-skārah.
tāṁ gatim na vyativartanta iti tāṁ svabhāvam nātikrāmanti. ato 'nantaram
evam khalu Subhūte bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim abhi= 20
sambuddhāḥ santo lokasya gatir bhavantīti⁴ vakṣyamāṇena hārakāntena sam=
bandhah.

sarvajñatādhikāras tu hit'ādy-anābhoga-paryante sarvatra kāritre nirvāṇa-
paridīpanārthena veditavyaḥ.

anutpāda-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tāṁ gatim
na vyativartante | ajāti-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te 25
tāṁ gatim na vyativartante | abhāva-gatikā hi Subhūte sarva-

(1) animitta-gatikā iti ga° |

1. stoñ-pa-ñid de-la=tasyāḥ śūnyatāyā ?   2. gamanām āg° P, gamanam C.
3. °tpanna P.   4. Ed. 2995⁶.

dharmās te tām gatīm na vyativartante | svapna-gatikā hi
 Subhūte sarva-dharmās te tām gatīm na vyativartante | ātmā-
 gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tām gatīm na vyativa-
 rtante | aparyanta-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tām
 5 gatīm na vyativartante | śānta-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās
 te tām gatīm na vyativartante | nirvāṇa-gatikā hi Subhūte
 sarva-dharmās te tām gatīm na vyativartante | apratyuddhāra-
 gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tām gatīm na vyativa-
 rtante | anāgatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tām gatīm na
 10 vyativartante | agatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tām gatīm
 na vyativartante | acala-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te
 tām gatīm na vyativartante |

mārgajñatā'dhikāra-dharma-daiśikatvena yathā-yāna-niryāṇa¹-tad-asāksātka-
 ranōpasam̄hārād gatir bhavantīti yāna-traya-niryāṇa²-tat-phalāsāksāt-karaṇa-
 15 kāritram pratipādayann āha: *anutpāda-gatikā* hīty-ādi, tatra: kalpita³-
 duḥkha-vivekād *anutpāda-gatikāḥ*.⁴ ⁵vikalpita-duḥkha-virahād *ajāti-gatikāḥ*.⁵
 dharmatā-duḥkha-viyogād *abhāva-gatikāḥ*. kalpita³-samudayā(P.166^b)bhāvāt⁶ sva-
 pnōpama-pratibhāsa-mātrasya vidyamānatvena *svapna-gatikāḥ*. yath' ātmā
 pramāṇa-bādhitatvān na vidyate tadvad vikalpita-samudayāsattvād *ātma-gatikāḥ*.
 20 dharmatā-samudayasya māyōpamatvenāvidyamāna-paricchedatvād *aparyanta-*
gatikāḥ. kalpit'ādi-trividha-bhāva-nirodhād yathākramam̄ śānta-[Tib.220^b]*ga-*
tikāḥ, *nirvāṇa-gatikāḥ*, *apratyuddhāra-gatikā* iti trayam vācyam. tathāiva ka-
 lpit'ādi-trividha-mārga-svabhāvatvād *anāgatikāḥ*, *agatikāḥ*, *acala-gatikā* iti. ato
 'py anantaram pūrvavād dhārakāntena sambandhaḥ karaṇīyah.

25 rūpa-gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tām gatīm na
 vyativartante | evam̄ vedanā samjñā (299) saṁskārā vijñāna-
 gatikā hi Subhūte sarva-dharmās te tām gatīm na vyativa-

1. °rvāṇa T. nes-par ḥbyun̄-ba. 2. °rvāṇa P. 3. kun-brtags-pa=parik°, so in
the sequel. 4. °kād agat° P. 5...5. om P. 6. °dāy° C.

rtante| arhat-pratyekabuddhatvānuttara-samyaksambodhigatikā
hi Subhūte sarva-dharmās te tām gatim na vyativartante|
ataś ca bodhisattvā mahāsattvā anuttarām samyaksambodhim
abhisambuddhāḥ santa ākāśa-gatikāḥ sarva-dharmā iti dha-
rmaṇ deśayanti || evam khalu Subhūte bodhisattvā mahāsattvā⁵
anuttarām samyaksambodhim abhisambuddhāḥ santo lokasya
gatir bhavanti ||

gati-kāritram ca¹ kathayann āha : rūpa-gatikā hīty-ādi. rūp'ādi-gatikā
dharmat'ātmaka-rūp'ādi-svabhāvāḥ. lokasya gatir bhavantīti sarvākārajanat'ā-
dhikārika-sarva-dharma-daiśikatvena bodhisattvā lokasy' āśrayaṇiyā bhavanti.¹⁰
yathōktam ekādaśavidham eva kāritra-lakṣaṇam avasātavyam.

tathā cōktam :

hitam^I sukham^{II} ca trāṇam^{III} ca śaraṇam^{IV} layanam nṛṇām^V
parāyaṇam^{VI} ca dvīpam^{VII} ca pariṇāyaka-samjñakam^{VIII} || (27)
anābhogam^{IX} tribhir yānaiḥ phalāsākṣat-kriy'ātmakam
yaścimam gati-kāritram^{XI} idam kāritra-lakṣaṇam || iti. (28)¹⁵

Subhūtir āha | ke Bhagavan imām gambhīrām prajñā-
pāramitām ājñāsyanti ||

kāritra-lakṣaṇenāvacchinnānām svabhāva-lakṣaṇam kathayan pratipatty-
artham āha ; ke Bhagavann imām ity-ādi.²⁰

Bhagavān āha | ye Subhūte caritāvino bodhisattvā mahā-
sattvā bhaviṣyanti paurvakāṇām tathāgatānām arhatām sa-
myaksambuddhānām antike paripakva-kuśala-mūlās te Subhūte
bodhisattvā veditavyāḥ | ya imām gambhīrām prajñāpārami-
tām ājñāsyanti ||²⁵

svarūpam āvedayann āha : ye Subhūte caritāvina ity-ādi.

Subhūtir āha | kiṁ-svabhāvā Bhagavāṁs te bodhisattvā

1. om. CT.

mahāsattvā bhaviṣyanti ya imāṁ gambhīrāṁ prajñāpāramitāṁ
ājñāsyanti ||

svabhāva-lakṣaṇa-kathanārtham praśnayann āha : kiṁ-svabhāvā ity-ādi.

Bhagavān āha | vainayika-vivikta-svabhāvā⁽¹⁾ te Subhūte
5 bodhisattvā mahāsattvā bhaviṣyanti ya imāṁ prajñāpāramitāṁ
ājñāsyanti ||

parihartum āha : vainayika-vivikta-svabhāvā iti vinīyate 'nenēti vinayo
dharmadhātuh¹, tat-prabhavaḥ, vipakṣa-vivekād vivi(P.167^a)ktah svabhāvo yeśām
te tathōktah. [Tib. 221^a] ity anenālva padena kleśa-viveka-svabhāvo rāg'ādi-
10 vivikta-svabhāvatvena kleśa-liṅga-viveka-svabhāvo rāg'ādi-liṅga-kāy'ādi-daus-
ṭhulya-vivikta-svabhāvatvena, kleśa-nimitta-viveka-svabhāvo rāg'ādi-nimitta-yoni-
śo-manasikāra²-vivikta-svabhāvatvena, vipakṣa-pratipakṣa-viveka-svabhāvo rāgā-
rāga-dveśādveśa-mohāmoha-vivikta-svabhāvatvena cēti svabhāva-catuṣṭayam
sarv'ākārajñatā-gatikatvenādhimoksāṇāṁ bhāvanā-mārgōpanyāsārthen' āveditam.

15 Subhūtir āha | kiṁ Bhagavann evam-gatikā eva te bodhi-
sattvā mahāsattvā bhaviṣyanti enām eva gatim abhisambudhya
sattvānām enām eva gatim deśayiṣyanti | evam te sattvānām
gatir bhaviṣyanti ||

tām eva gatim nirdeśum āha : kiṁ Bhagavann evam ity-ādi. evam-gatikā
20 iti sarv'ākārajñatā-gatikāḥ.

evam ukte Bhagavān āyuṣmantam Subhūtim etad avocat |
evam etat Subhūte (300) evam etat | evam-gatikā eva te Su-
bhūte bodhisattvā mahāsattvā bhaviṣyanti enām eva gatim
abhisambudhya sattvānām enām eva gatim deśayiṣyanti | evam
25 te sattvānām gatir bhaviṣyanti || evam hi Subhūte bodhisattvā
mahāsattvā anuttarāṁ samyaksambodhim abhisambuddhāḥ

(1) vaineyika-vivikta-svabhāvāḥ iti ga° ca° |

1. simply dhātus C. 2. °sk° C.

santo 'prameyāṇām asamkhyeyāṇām sattvāṇām gatir bha-
viṣyanti ||

sādhūktatven' āha : evam etat Subhūta ity-ādi.

Subhūtir āha | duṣkara-kārako Bhagavan bodhisattvo
mahāsattvo yenāyam saṃnāhaḥ saṃnaddho aprameyān asam-
khyeyān sattvān parinirvāpayiṣyāmīti || 5

evam ukte Bhagavān āyuṣmantam Subhūtim etad avocat|
evam etat Subhūte evam etat | duṣkara-kārakah sa Subhūte
bodhisattvo mahāsattvo yenāyam saṃnāhaḥ saṃnaddho apra-
meyān asamkhyeyān sattvān parinirvāpayiṣyāmīti || 10

duṣkara-svabhāvāyam vaktum āha : duṣkara-kāraka¹ ity-ādi.

evam etad iti sarva-dharmāṇām atyantatayā 'vidyamānatvāt tad-asamba-
ddhatām upādāya sarva-sattva-parinirvāpaṇa-duṣkara-saṃnāhatvena duṣkara-
kārakah.

sa khalu punar ayam Subhūte saṃnāho bodhisattvasya
mahāsattvasya mahāsaṃnāha-saṃnaddhasya na rūpa-sambaddho
na rūpasyārthāya sambaddhah | evam vedanā saṃjñā saṃskārā
na vijñāna-sambaddho na vijñānasyārthāya sambaddhah na
śrāvaka-bhūmi-sambaddho na śrāvaka-bhūmer arthāya sambad-
dhah na pratyekabuddha-bhūmi-sambaddho na pratyeka-
bhūmer arthāya sambaddhah nāpi buddha-bhūmi-sambaddho
nāpi buddha-bhūmer arthāya sambaddhah || 15

saṃnāha-svarūpāyam spaṣṭayann āha : sa khalu punar ayam ity-ādi. tatra :
vartamāna-rūp'ādy-abhiniveśa-virahān na rūp'ādi-sambaddhah. anāgata-tat-prā-
rthanā-vimukhatvān na rūp'āder arthāya sambaddhah. 20 25

tat kasya hetoh | sarva-dharma-saṃnaddho batāyam Su-

1. °rika P.

bhūte saṁnāho bodhisattvasya mahāsattvasya mahā-saṁnāha-saṁnaddhasya ||

niryuktikam evēdam iti [Tib.221^b] *tal kasya hetor* ity āśaṅky' āha : *sarvadharmaśambaddha*¹ iti tattvato 'vicārākaramyatvād iti matih.

5 Subhūtir āha | asya Bhagavan bodhisattvasya mahāsattvasyāīvam mahā-saṁnāha-saṁnaddhasyāīvam gambhirayām prajñāpāramitāyām caratas trīṇi sthānāni na pratikāṅkṣitavyāni | katamāni trīṇi yad uta śrāvaka-bhūmir vā pratyekabuddha-bhūmir vā buddha-bhūmir vā ||

10 aikāntika-svabhāvam pratipādayann āha : asya Bhagavan bodhisattvasyēti-ādi. evam mahā-saṁnāha-saṁnaddhasyēti aikāntika-svabhāvena yuktasya. tatra : śrā(P.167^b)vaka-bhūmīḥ pratyekabuddha-bhūmīś ca samyak-pravṛttatvād bodhisattvasya na pratikāṅkṣitavyā. buddha-bhūmīḥ punar abhilāṣa-yogena n' ākāṅkṣanīyā².

15 (301) evam ukte Bhagavān āyuṣmantam Subhūtim etad avocat | katamam tvam⁽¹⁾ Subhūte artha-vaśam sampaśyann evam vadasi | asya bodhisattvasya mahāsattvasyāīvam mahā-saṁnāha-saṁnaddhasyāīvam gambhirayām prajñāpāramitāyām caratas trīṇi sthānāni na pratikāṅkṣitavyāni katamāni trīṇi yad uta śrāvaka-bhūmir vā pratyekabuddha-bhūmir vā buddha-bhūmir vēti ||

katham ayam artho labhyata ity āha : kam³ tvam Subhūte 'rtha-vaśam ity-ādi.

25 asthānam Subhūte hy etad anavakāśo 'sya bodhisattvasya mahāsattvasyāīvam mahā-saṁnāha-saṁnaddhasyāīvam gambhirā-

(1) kattam iti kha° gha°, kas tvam iti ga° ca° | 1. °sambandha C. 2. °gena na k° P. 3. ci-śig=katamam?

yām prajñāpāramitāyām carataḥ śrāvaka-bhūmir vā pratyeka-buddha-bhūmir vā |

sarvōpalambha-pratipakṣatvān Mātūr ity abhiprāyeṇa parihaarann āha : asthānam hīty-ādi. tatra : hetu-vaikalyād asthānam asambhavaḥ. phalāsam-bhavād anavakāśo 'navasarah. śrāvak'ādi-bhūmi-pātāsthānānavakāśatvena cākā-⁵ntika¹-bhāvanā 'nabhiniveśa-yogena paridīpitā bhavet.

api tu buddha-bhūmir evāsyā pratikāṅkṣitavyā yenāyam sarva-sattvānām kṛtaśaḥ samnāhaḥ samnaddhaḥ ||

uddeśa-svabhāvām nirdiśann āha : api tu buddha-bhūmir evēty-ādi. pra-tikāṅkṣitavyeti māyōpama-sarva-dharmādhimokṣād iti bhāvah. anenōddeśa-bhā-¹⁰vanā 'vyabhicāratvenōddyotitā² syāt.

Subhūtir āha | gambhirā Bhagavan prajñāpāramitā sā na
kenacid bhāvayitavyā tām hi na kaścid bhāvitavān nāpi kaścid
bhāvayati nāpi kaścid bhāvayiṣyati nāpi kiṃcid bhāvayitavyam
na kvacid bhāvayitavyam || tat kasya hetoh | na hi Bhagavan ¹⁵
prajñāpāramitāyām na kaścid dharmah pariniṣpannah || ākāśa-
bhāvanāiṣā Bhagavan yad uta prajñāpāramitā-bhāvanā | sarva-
dharma-bhāvanāiṣā⁽¹⁾ Bhagavan yad uta prajñāpāramitā-bhā-
vanā | asaṅga-bhāvanāiṣā Bhagavan yad uta prajñāpāramitā-
bhāvanā | ananta-bhāvanāiṣā Bhagavan yad uta prajñāpāra-²⁰
mitā-bhāvanā | asad-bhāvanāiṣā⁽²⁾ Bhagavan yad uta prajñā-
pāramitā-bhāvanā | aparigraha-bhāvanāiṣā Bhagavan yad uta
prajñāpāramitā-bhāvanā ||

anupalambha-svabhāvām kathayann āha : gambhirā Bhagavann ity-ādi³.
sā na kenacid bhāvayitavyā bhāvya-bhāvaka-bhāvanā'nupalambhāt. tad ev' āha ²⁵

(1) sarvāmmābhāvanaiṣā iti kha° ca° |

(2) asadbhāvabhāvanaiṣā iti ga° |

1. vaīk° PC. 2. °nōdyotitā PC, bstan-to. 3. °van prajñāpāramitā P.

tām hīty-ādinā. pūrvavat tat kasya hetor ity āśāṅky' āha: na hīty-ādi. [Tib.222^a] na hi¹ kaścid dharmah pariniśpanna iti kartṛ-karma-kriy'ādi-lakṣaṇah. katham tarhi bhāvanēty āha: ākāśa-bhāvanēti. tattvato māyōpama-bhāvanā. tām eva bhāvanāṁ sarv'ākārajñat'ādi-bheden' āha sarva-dharmābhāvenēty-ādinā. tatra : 5 sarv'ākārajñatayā sarvābhisaṁmayānuptpāda-saṁgrahāt sarva-dharmābhāvanā. mārgajñatayā 'nabbhīniveśena sarva-mārga-śikṣānād asaṅga-bhāvanā. sa(P.168^a) rvajñatayā 'śesa-vastu-saṁgrahād ananta²-bhāvanā. sarv'ākārābhisaṁbodhena viśeṣa-mārga-rūpatvād asad-bhāvanā. mūrdhābhisaṁmayena niṣṭhā-mārga-lakṣaṇatvād aparigraha-bhāvanā.

10 evam ukte Bhagavān āyusmantam Subhūtim etad avocat| evam etat Subhūte (302) evam etat| ato hi Subhūte gambhīrāyāḥ prajñāpāramitāyā vihāreṇa viharan bodhisattvo mahāsattvo 'vinivartanīya upaparikṣitavyo anuttarāyāḥ samyaksambodheḥ| kaccit⁽¹⁾ Subhūte Bodhisattvo mahāsattvo 'syām gambhīrāyāin praṭīpāramitāyām nābhīniveśām karoti kaccit para-bhanitāni para-mantritāni nābhīniviśate| kaccit bodhisattvo mahāsattvo na parasya śraddhayā gacchati| kaccit Subhūte bodhisattvo mahāsattvo 'syām gambhīrāyām prajñāpāramitāyām bhāṣyaṁ nāṇāyām nāvalīyate na samīlyate na vīprṣṭhibhavati nōttrasyati 15 na samītrasyati na samītrāsam āpadyate na kāṅkṣati na vicikitsati na dhandhāyate 'vagāhate 'dhīmucyate 'bhinandati prajñāpāramitāyā darśanām śravaṇām ca| veditavyam idām Subhūte pūrvānte 'py anena prajñāpāramitā paripṛṣṭā|| tat kasya hetoh| tathā hi Subhūte gambhīrāyām prajñāpāramitāyām bhāṣyaṁ nāṇāyām nōttrasyati na samītrasyati na samītrāsam āpadyate||

20 25

anabhīniveśa-svabhāvām vaktum evam etat Subhūte evam etad iti svahasta-

(1) kaścid iti ca°|

1. om. C. 2. atyanta CT.

dāna-pūrvakam āha : *ato hi Subhūte gambhirāyā ity-ādi.* *ata iti vakṣyamāṇāt kāraṇād* ity arthaḥ. kāraṇam ev' āha *kaccid* ity-ādinā. *kaccic-chabdo* yasmād arthe vartate. *nābhiniveśam* karotīti na vastu-parigraham¹ karoti. *para-bhāṇitāni*² *para-mantritāni* *nābhinivisata* iti nikāya-bhiksūṇām nēdam buddha-vacanam iti prakaṭābhidhānam [Tib.222^b] *para-bhaṇitam*, pracchanna-kathanam *para-mantritam* n' ākarṇayati. *na parasya śraddhayā gaechatīti* pratyātma-vedya-prasāda-lābhān na para-praṇeyo bhavati. ³granth'ādy-avagamād *avagāhate*³. arth'ālambanād *adhimucyate*. tathaiva *tat kasya hetor* ity āśaṅky' āha : *tathā hīty-ādi.* janmāntara-vāsanādhānam antareṇa cānutrās'ādir⁴ na bhavatīti bhāvah. anutrās'ādibhiś ca mārgajñat'ākāra-bhāvanā kathitā syāt. 10

Subhūtir āha | yo Bhagavan bodhisattvo mahāsattvo ga-
mbhīrāyām prajñāpāramitāyām nōttrasyati na samtrasyati na
samtrāsam āpadyate | katamena Bhagavann ākāreṇa tena pra-
jñāpāramitā vyavacāritā bhavati ||

Bhagavān āha | sarvajñatā-nimnayā Subhūte samtatyā 15
tena bodhisattvena mahāsattvena prajñāpāramitā vyavacāritā
bhavati ||

ālambana-svabhāvām nirdiśann āha : *yo Bhagavan bodhisattva* ity-ādi.
ākārenēti grahaṇa-prakāreṇa. *vyavacāritā* nirūpitā.

sarvajñatā⁵-nimnayēti tri-sarvajñatā⁵-niṣṭhayā⁶ citta-samtatyā. anena tri- 20
sarvajñatā-bhāvanā kathitā syāt.

Subhūtir āha | katham Bhagavan sarvajñatā-nimnā sam-
tatir vyavacāritā bhavati ||

nirjñāta⁷-svarūpā samtatir ⁸anyasya vyavacāraṇe daks̄ety⁸ āha : *katham*
Bhagavann ity-ā(P.168^b)di. 25

1. *graham* P. 2. *bhanit°* C. 3 ... 3. °nthāvagamātav° P, °nthādīvag° C. rtogs-par byed ces bya-ba ni gṣun la-sogs-pa khon-du chud-pahi phyir. 4. *vān°* P. °nam antonareṇa cānutrās° C. 5 ... 5. om. C. 6. mthar thug-par gṣol-baho=niṣṭhā-nimnayā? 7. *vinijñāta* C, *nirjata* P; nes-par śes-pa. 8 ... 8. *anya-vyavacāra-d°* C. Tib. omits anyasya.

(303) Bhagavān āha | ākāśa-nimnayā Subhūte saṁtatyā
 ākāśa-pravaṇayā ākāśa-prāgbhārayā Subhūte saṁtatyā sarva-
 jñatā-nimnā saṁtatir vyavacāritā bhavati | yā khalu punaḥ
 Subhūte sarvajñatā-nimnayā saṁtatyā vyavacāraṇā iyam sā
 5 Subhūte vyavacāraṇā ||

prayoga-maula-pr̄sthāvasthāsu māyōpama-sarva-dharma-bhāvan'ātmikayā
 citta-saṁtatyā pūrvikayā¹ sarvajñatā-nimnā saṁtatir vyavacāritēti pariharann
 āha : ākāśa-nimnayēty-ādi-pada-trayam. iyam sā vyavacāraṇēti yathōktā-niścita-
 saṁtatyā sā² vyavacāraṇā samyag ity arthaḥ.

10 tat kasya hetoḥ | aprameyā hi Subhūte sarvajñatā 'prā-
 māṇā hi Subhūte sarvajñatā |

niryuktikam evēdam iti *tat kasya hetor* ity āśaṅky' āha : *aprameyā hīty-*
ādi. yasmāt tattvena pramāṇa-prameyatva-samatikramād yathāyogam [Tib. 223^a]
aprameyā 'pramāṇā ca sarvajñatā tasmān māyōpama-bhāvanā-niścita-saṁtatyā
 15 vyavacāraṇā. anyathā 'prameyatvādi-sadbhāvād bhāva-grahaḥ syād iti vākyā-
 rthaḥ.

yat Subhūte 'prameyam apramāṇam na tad rūpam na
 vedanā na samjñā na saṃskarā na vijñānam na prāptir nā-
 bhisamayo nādhigamo na mārgo na mārga-phalam na jñānam
 20 na vijñānam nōtpattir na vināśo nōtpādo na vyayo na nirodho
 na bhāvanā na vibhāvanā nāpi kenacit kṛtam nāpi kutaścid
 āgataṁ nāpi kvacid gacchati nāpi kvacid deśe nāpi kvacit
 pradeśe sthitam api tv aprameyam apramāṇam ity evam sa-
 khyām gacchati | ākāśaprameyatayā sarvajñatā'prameyatā yā
 25 cāprameyatā na sā śakyā kenacid abhisamboddhum na rūpena
 na vedanayā na samjñayā na saṃskārair na vijñānenā na
 dāna-pāramitayā na śīla-pāramitayā na kṣanti-pāramitayā na

1. °rvīk° P. 2. om. P.

vīrya-pāramitayā na dhyāna-pāramitayā na prajñāpāramitayā
· śakyā 'bhisambodhūm ||

etam evārtham spaṣṭayann āha : *yat Subhūta ity-ādi. tatra : prāptih*
pṛthag-janasya śilādi-svabhāvah sambhāra-mārgah. *abhisamayah* sambhṛta¹-
sambhārasya nirvedhabhāgīyātmakah prayoga-mārgah. *adhigamah* sarvatraga-
dharmadhātu-prativedha-lakṣaṇo darśana-mārgah. *mārgo laukika-dhyānā-*
rūpyālambano laukika-bhāvanā-mārgah. *mārga-phalam* duḥkha-satyādi-jñāna-
rūpo lokottara-bhāvanā-mārgah. *jñānam adhimātrādhimātrādi-kleśa-prahāna-*
kārī mṛdu-mṛdvādi-svabhāvo mṛdu-mārgah. *vijñānam* madhyādhimātrādi-kleśa-
vidhvamsako madhya-mṛdvādi-lakṣaṇo madhyo mārgah. *utpattir mṛdv-adhimā-*
trādi-klesōnmūlako 'dhimātra-mṛdvādi-rūpo 'dhimātro mārgah. *vināśo bhāvanā-*
mārge kleśa-prahāṇopāyah prayoga-mārgah. *utpādah* kleśa-prahā(P.169^a)nena
vimukti-prāpakaḥ samyag-ānantarya-mārgah. *vyayaḥ* kleśa-vivikta-jñāna-sāksāt-
kārī vimukti²-mārgah. *nirodhaḥ* pariśiṣṭa-kleśa-prakārasya prayog-ānantarya-
vimukti-mārgātmako viśeṣa-mārga ity eke. [Tib.223^b] vaiśeṣika-guṇābhinirhā-
rako viśeṣa-mārgo nirodha ity anye. *bhāvanā vajrōpamah* samādhiḥ sarvāva-
raṇābheda-bhedakah. *vibhāvanā niṣṭhā-mārgah* kṣayānuptpādajñānam. *deśo*
deśa-sāmānyam. *pradeśo* deśa-viśeṣah. *na kenacid abhisambodhūm* iti rūpā-
dibhir³ ākārair *na śakyā 'dhigantum*. tad ev' āha : *na rūpeṇety-ādinā.*⁴

tat kasya hetoh | rūpam eva hi Subhūte sarvajñatā evam   20
vedanāiva samjñāiva saṃskarā eva vijñānam eva hi Subhūte
sarvajñatā dāna-pāramitāiva hi Subhūte sarvajñatā śila-pāra-
mitāiva kṣanti-pāramitāiva vīrya-pāramitāiva dhyāna-pārami-
tāiva prajñāpāramitāiva hi Subhūte sarvajñatā ||

yat tarhīdam uktam ālambanam sarva-dharmā laukikāḥ kuśalādaya ity-ādi   25
tat katham iti *tat kasya hetor* ity āśaṅky' āha : *rūpam eva hīty-ādi.* yasmād
yogi-saṃvṛtyā⁵ rūpādikam eva māyōpamatā'dhigataṁ buddhatvam ity arthaḥ.
yathokta⁶-prasiddha-mātrasya hi yā 'yathā'rthatā⁷ tad-artha-sambodha-phalam

1. °bhūta C.   2. °kta C.   3. °dyabh° C.   4. °di P.   5. samjñatyā P.
6. °ktam PT.   7. 'yarthatā P, 'yathāthamtā C.

hi śāsanam iti. *dāna-pāramitāvīty-ādi.* tatra : *dana-śīla-kṣānti-pāramitās tisro¹* vīrya-dhyāna-pāramitayoś cāṁśah² punya-sambhāraḥ. jñāna-sambhāras tu prajñāpāramitā vīrya-dhyāna³-pāramitayoś cāṁśa ity etat sarvam māyōpamatvenā- viśiṣṭatvāt tathāgatatvam.

5   atha khalu Śakro devānām indrah sārdham kāmāvacarair
deva-putrair Brahmā 'pi Sahā-patiḥ sārdham rūpāvacarair deva-
putrair yena Bhagavāṁs tenopasamkrāntah | upa(304)sam-
kramya Bhagavataḥ pādau śirasā 'bhivandya Bhagavantam
triḥ pradakṣiṇikṛtya ekānte tasthau | ekānte sthitāś ca Śakro
10   devēndraḥ kāmāvacarair deva-putraih sārdham Brahmā 'pi
Sahā-patiḥ rūpāvacarair deva-putraih sārdham Bhagavantam
etad avocat | gambhīrā Bhagavan prajñāpāramitā duravagāhā
Bhagavan prajñāpāramitā durdr̥śā Bhagavan prajñāpāramitā
duranubodhā Bhagavan prajñāpāramitā | idam apy artha-vaśam
15   sampaśyatas Tathāgatasya arhataḥ samyaksambuddhasyānuttara-
rām samyaksambodhim abhisambuddha-mātrasya bodhi-maṇde
niṣaṇṇasyālpotsukatāyām cittam avanataṁ na dharma-deśanā-
yām ||

samyag-dharmāvabodhena samjāta-prasādātīśayā Bhagavat-pāda-vandanā-
20 pūrvakam mātut māhātmyam Śakrādayaḥ prakaṭayantīty āha : *atha khalu*
Śakra ity-ādi. tatra : *gambhīrā rūp'ādi-tathatā-svabhāvatvāt.* (P. 169^b) śruta-
[Tib. 224^a]cintā-bhāvanā'vasthāsu māyōpamatvād yathākramam duravagāhā,
durdr̥śā, duranubodhā. *idam apy artha-vaśam* iti *api-śabdān* na kevalam vineyā-
grahaṇādi kiṁ tarhīdam *api* dharma-gāmbhīryam *paśyata* ity arthāḥ. a-
25 *lpotsukatāyām* iti *nirvyāpāratve* *cittam* *avanataṁ* *na* *dharma-deśanāyām*. tathā
'pi Brahmādhyesaṇān mahā-karuṇayā dharma-cakram pravartitam iti bbāvah.

evam ukte Bhagavān Śakram devānām indram kāmāva-
carāṁś ca deva-putrān Brahmāṇam ca Sahā-patiṁ rūpāva-

1. tisrā P, triso C.   2. cāsa C.   3. om. C.

carāṁś ca deva-putrān āmantrayate sma | evam etat deva-putrā
 evam etat | gambhīrā batēyām deva-putrā prajñāpāramitā
 duravagāhēyām deva-putrāḥ prajñāpāramitā durdṛṣṭeyām deva-
 putrāḥ prajñāpāramitā duranubodhēyām deva-putrāḥ prajñā-
 pāramitā | idam apy artha-vaśām sampaśyatas Tathāgatasyā-
 rhataḥ samyaksambuddhasyānuttarām samyaksambodhim abhi-
 sambuddha-mātrasya bodhi-maṇḍe niṣaṇṇasyālpōtsukatāyām
 cittam avanataṁ na dharma-deśanāyām ||

sādhūktatvenānuvadann āha : *evam etad ity-ādi.*

5

gambhīro batāyām mayā dharmo 'bhisambuddha iti ||

upasam̄hārārtham āha : *gambhīro vatāyām ity-ādi.*

yatra na kaścid abhisambuddho na kaścid abhisambho-
 tsyate na kaścid abhisambudhyate | iyām sā dharmasya ga-
 mbhīratā |

kēyām gambhīratēty āha : *yatra na kaścid ity-ādi.*

15

ākāśa-gambhīratayā gambhīro 'yām dharmah ātma-ga-
 mbhīratayā gambhīro 'yām dharmah sarva-dharmānāgamanatayā
 gambhīro 'yām dharmah sarva-dharm'āgamanatayā gambhīro
 'yām dharmo⁽¹⁾ mayā 'bhisambuddha iti |

20

sarva-loka-vipratyanīka-svabhāvām kathayann āha : *ākāśa-gambhīratayēty-*
ādi. avicārāikaramya-kāraṇatvād ākāśa-gambhīratayā gambhīrah. tattvena mā-
 yōpama-kārya-svabhāvatvād ātma-gambhīratayā gambhīrah. utpādābhāvāt sarva-
 dharmānāgamanatayā gambhīrah. vināśa-viyogāt sarva-dharm'āgamanatayā ga-
 mbhīrah.

25

etad uktam : svapnōpama-hetu-phala-dharmādhigati-pūrvakaḥ kṣayānuptpā-

(1) ga°, ṇa° ca° pustakesu, sarvadharm'āgamanatayā gambhīro 'yām dharmah iti
 pātho na vidyate |

da-jñāna-svabhāvo mayā dharmo 'bhisaṁbuddho deśyata iti.

(305) evam ukte Śākro devānām indraḥ kāmāvacarāś ca
deva-putrā Brahmā 'pi Sahā-patiḥ rūpāvacarāś ca deva-putrā
Bhagavantam etad avocan | āścaryam Bhagavann adbhuṭam
5 Sugata | sarva-loka-vipratyanīko 'yam dharmo deśyate anudgra-
hāya ca Bhagavan dharmāṇām ayam dharmo deśyate udgrahē⁽¹⁾
ca lokaś caratīti || 203 ||

yathōkta-svabhāvam eva spaṣṭayann āha : āścaryam ity-ādi. hetu-vaiśiṣṭyād
āścaryam. phalātiśayād adbhuṭam. sarva-loka-viparītatvāt sarva-loka-vipratya-
10 nīkah. tad eva vaktum āha : anudgrahāyē[Tib. 224^b]ty-ādi. ayam iti prajñā-
pāramit'ātmakah.

Āryāśta-sāhasrikāyām prajñāpāramitāyām deva-parivarto
nāma pañcadaśaḥ ||

15 Abhisamayālaṅkār'ālokāyām Pra(P.170^a)jñāpāramitā-vyākhyāyām deva-
parivarto nāma pañcadaśaḥ.

---

(1) udgrahāya iti gha° |